

LƏTİF QASIMOV

LƏNKƏRAN OVALIĞININ TORPAQ
ÖRTÜYÜNÜN SƏCİYYƏVİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Baki-2017

Elmi redaktor:

AMEA-nın həqiqi üzvü, biologiya elmləri doktoru,
professor **Q.Ş.Məmmədov**

Rəyçilər:

Biologiya elmləri doktoru, professor **S.Z.Məmmədova**
Aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Q.Ş.Yaqubov**

Lətif Qasimov. Lənkəran ovalığının torpaq örtüyünün səciyyəvi xüsusiyyətləri, “Nafta-Press”, Bakı - 2017

ISBN 978-9952-437-65-2

Monoqrafiyada Azərbaycanın Lənkəran ovalığının torpaq örtüyü strukturunun müasir vəziyyəti, ərazi üçün xas olan ekosistemdə torpaqəmələgəlmənin təkamül istiqamətinin elmi-nəzəri xüsusiyyətləri ,ovalıqda inkişaf etmiş torpaqların torpaqəmələgəlmə fasial qrupları üzrə fiziki-kimyəvi və aqrokimyəvi xüsusiyyətləri çərçivəsində morfoloji-genetik əlamətləri və digər məsələlər haqqında geniş məlumat verilir.

© Lətif Qasimov, Bakı, 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş	5
FƏSİL 1. LƏNKƏRAN OVALIĞININ EKOLOJİ ŞƏRAİTİ	9
1.1. Coğrafi mövqeyi.....	9
1.2. Geoloji quruluşu	10
1.3. Relyefi	12
1.4. İqlimi	17
1.5. Hidroqrafik şəbəkə və qrunt suları	26
1.6. Bitki örtüyü.....	42
Torpaqəmələgətirən süxurlar	51
FƏSİL 2. PROBLEMİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN METODOLOJİ VƏ ELMİ - NƏZƏRİ ƏSASLARI	57
Problemin elmi-nəzəri əsasları	57
Problemin öyrənilməsində metodoloji yanaşmalar	60
Problemin öyrənilmə tarixi.....	64
FƏSİL 3. TORPAQ ÖRTÜYÜNÜN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN TƏSNİFAT SXEMİNİN TƏRTİBİ	76
Torpaqəmələgəlmənin genetik xətti və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	76
Torpaq örtüyünün təsnifat sxeminin tərtibi	83
FƏSİL 4. TORPAQ ÖRTÜYÜNÜN TORPAQƏMƏLƏGƏLMƏ FASIAL QRUPLARI ÜZRƏ AQROKİMYƏVİ XASSƏLƏRİNİN SƏCİYYƏSİ	94

Podzollu sarı-meşə və podzollu sarı-qleyli torpaqəmələgəlmə fasial qrupu.....	94
4.1. Qəhvəyi, çəmən-qəhvəyi, boz-qəhvəyi və çəmən boz-qəhvəyi torpaqəmələgəlmə fasial qrupu	132
Boz-çəmən və çəmən torpaqəmələgəlmə fasial qrupu.....	160
4.2. Hidromorf-halofit torpaqəmələgəlmə fasial qrupu.....	191
Ədəbiyyat	203

Giriş

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının əsasını torpaq örtüyü təşkil edir. Ölkəmizdə torpaq islahatının uğurla aparılması və torpaq üzərində yeni mülkiyyət növlərinin və hüquqi münasibətlərin yaranması kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalatının daha da artmasına, aqrar sahədə çalışanların torpaq ehtiyatları ilə bağlı məsuliyyətlərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Yaranmış yeni torpaq münasibətləri torpaq örtüyündən səmərəli istifadə edilməsi yollarının araşdırılmasını, tarixən aktual olmuş torpağın münbitliyinin qorunub saxlanması probleminin indiki dövrdə də torpaqşünas alim-tədqiqatçılar tərəfindən elmi və elmi-təcrübi əsasda öyrənilməsinin zəruriliyini ortaya çıxarmışdır.

Torpaq örtüyünün münbit vəziyyətdə və aqronomik cəhətdən yüksək səviyyədə saxlanması üçün onun hər hansı inzibati ərazi vahidi daxilində çoxsaylı təbii və antropogen amillərin təsiri ilə yayılma vəziyyətinin hərtərəfli öyrənilməsinin nəinki elmi-təcrübi, eyni zamanda təsərrüfat-təşkilat işləri baxımından xüsusi əhəmiyyəti vardır. Torpaq örtüyünün qorunaraq ondan elmi əsaslarla səmərəli istifadə edilməsinin, təsərrüfat yerləri səpkisində fərqləndirici xüsusiyyətlərinə görə paylanma qanunauyğunluqlarını öyrənməklə xəritələşdirilməsinin, genetik cəhətdən təsnifləşdirilməsinin kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının artırılmasında böyük əhəmiyyəti vardır.

Hər hansı obyektin təbiəti və onun xassələri arasındakı struktur əlaqələrinin müəyyən edilməsi, onların hansı forma və səviyyədə qarşılıqlı münasibətdə olması problemlərinin öyrənilməsi bütün elm sahələri üçün həmişə aktual olmuşdur.

Torpaq örtüyünün öyrənilməsi ilə əlaqədar aparılan elmi axtarışlar həmişə öz aktuallığını ona görə saxlamışdır ki, torpaq

Podzollu sarı-meşə və podzollu sarı-qleyli torpaqəmələgəlmə fasial qrupu.....	94
4.1. Qəhvəyi, çəmən-qəhvəyi, boz-qəhvəyi və çəmən boz-qəhvəyi torpaqəmələgəlmə fasial qrupu	132
Boz-çəmən və çəmən torpaqəmələgəlmə fasial qrupu.....	160
4.2. Hidromorf-halofit torpaqəmələgəlmə fasial qrupu.....	191
Ədəbiyyat	203

Giriş

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının əsasını torpaq örtüyü təşkil edir. Ölkəmizdə torpaq islahatının uğurla aparılması və torpaq üzərində yeni mülkiyyət növlərinin və hüquqi münasibətlərin yaranması kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalatının daha da artmasına, aqrar sahədə çalışanların torpaq ehtiyatları ilə bağlı məsuliyyətlərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Yaranmış yeni torpaq münasibətləri torpaq örtüyündən səmərəli istifadə edilməsi yollarının araşdırılmasını, tarixən aktual olmuş torpağın münbitliyinin qorunub saxlanması probleminin indiki dövrdə də torpaqşünas alim-tədqiqatçılar tərəfindən elmi və elmi-təcrübi əsasda öyrənilməsinin zəruriliyini ortaya çıxarmışdır.

Torpaq örtüyünün münbit vəziyyətdə və aqronomik cəhətdən yüksək səviyyədə saxlanması üçün onun hər hansı inzibati ərazi vahidi daxilində çoxsaylı təbii və antropogen amillərin təsiri ilə yayılma vəziyyətinin hərtərəfli öyrənilməsinin nəinki elmi-təcrübi, eyni zamanda təsərrüfat-təşkilat işləri baxımından xüsusi əhəmiyyəti vardır. Torpaq örtüyünün qorunaraq ondan elmi əsaslarla səmərəli istifadə edilməsinin, təsərrüfat yerləri səpkisində fərqləndirici xüsusiyyətlərinə görə paylanma qanunauyğunluqlarını öyrənməklə xəritələşdirilməsinin, genetik cəhətdən təsnifləşdirilməsinin kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının artırılmasında böyük əhəmiyyəti vardır.

Hər hansı obyektin təbiəti və onun xassələri arasındakı struktur əlaqələrinin müəyyən edilməsi, onların hansı forma və səviyyədə qarşılıqlı münasibətdə olması problemlərinin öyrənilməsi bütün elm sahələri üçün həmişə aktual olmuşdur.

Torpaq örtüyünün öyrənilməsi ilə əlaqədar aparılan elmi axtarışlar həmişə öz aktuallığını ona görə saxlamışdır ki, torpaq

örtüyü strukturunun əlaqə və xassələrinin ətraflı öyrənilməsinə və onun müasir vəziyyətinin genetik-istehsalat baxımından təsnifləşdirilərək xəritələşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. İri-miqyaslı tədqiqatların aparılması nəticəsində məlum olmuşdur ki, torpaq örtüyünün struktur vəziyyətinin genetik baxımdan formalaşmasında özünü daha çox göstərən təbii amillərdən ən əsası relyef hesab olunur. Ona görə də torpaq örtüyünün təbii struktur vəziyyətinin xəritələşdirilməsində hər şeydən əvvəl relyefin mühüm rolu nəzərə alınmalıdır. Belə məzmunlu xəritələrinin hazırlanması indiki dövrdə nəzəri və təcrübi baxımdan çox aktualdır. Bu tipli xəritələr torpaq örtüyü haqqında ətraflı məlumatlarla zəngin olur. Belə xəritələrdə torpaq örtüyü strukturunun ayrılmasına imkan verən metodiki göstərişlərin hazırlanması üzrə bir sıra torpaqşünaslar uzun illər tədqiqatlar aparmışlar. Əminliklə demək olar ki, tədqiqat işinin aktuallığı son illər Azərbaycanın ovalıq düzənlik ərazilərində intensiv istifadə nəticəsində torpaq örtüyünün genetik diaqnostik durumunda əsaslı dəyişikliklərin yaranması və bu dəyişikliklərin indiki şəraitdə müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi ilə müəyyən edilir. Relyefin plastikasının və onun torpaq örtüyünün strukturunun formalaşmasında rolunun öyrənilməsi problemi keçən əsrin 70-80-ci illərində bir çox tədqiqatçı torpaqşünasların elmi-tədqiqat işlərinin obyektivi olmuşdur.

Respublikamızda torpaq örtüyünün genetik-torpaqşünaslıq baxımından tədqiq edilməklə təsnifləşdirilməsində, xəritələşdirilməsində, onların münbitlik dərəcələrinin təyin edilməsində torpaq fondunun relyefin müsbət və mənfi, mezo və mikro formaları üzrə paylanması qeydiyyatının aparılması elmi-nəzəri və praktiki baxımdan əhəmiyyət kəsb edir.

Ona görə də respublikamızda torpaqların yer səthində genetik torpaq vahidlərinin struktur vəziyyətinin xəritələşdiril-

məsində relyefin “plastikası”-ndan istifadə edilməsi ideyasının meydana gəlməsi genetik torpaqşünaslıqda yeni elmi-nəzəri və təcrübi yanaşma hesab olunur. Bu yanaşma əsasında respublikamızda aparılmış çoxsaylı geoloji-geomorfoloji tədqiqat məlumatlarına əsasən [26, 27, 31, 32, 59] Azərbaycanın 1:200000 miqyasında relyefin plastikası xəritəsi tərtib edilmişdir. Belə iri-miqyaslı (1:10000) tədqiqat işləri Abşeron geomorfoloji rayonunun torpaq örtüyünün strukturunun ekoloji qiymətləndirilməsi istiqamətində də [89] aparılmışdır. Bu tədqiqat işlərindən başqa respublikamızın hər hansı bölgəsində torpaq örtüyünün struktur vəziyyəti və onun formalaşmasında yer səthinin plastikasının oynadığı rola dair ətraflı tədqiqat işləri aparılmamışdır.

Torpaq örtüyünün struktur vəziyyəti və əlamətləri, formalaşması və genetik baxımdan təsnifləşdirilərək yer səthində onun tipoloji dəyişikliyi yaranma qanunauyğunluqları tam ətraflı şəkildə öyrənilməmişdir. Ona görə də torpaq örtüyündə çoxsaylı təbii və antropogen təsirlərdən formalaşan tipoloji müxtəlifliyin yaranma səbəblərinin öyrənilməsinin torpaq örtüyündən səmərəli istifadə edilməsində, daha doğrusu kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsində differensial yanaşmanın tətbiqində çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq apardığımız elmi-tədqiqat işi nəticəsində ilk dəfə olaraq Lənkəran vilayətinin ovalıq hissəsində relyefin plastikası nəzərə alınmaqla təbii və antropogen ünsürlərinin iştirakı ilə torpaq örtüyünün struktur vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat verilir, çöl və kameral şəraitdə aparılmış geniş profilli tədqiqat işinin nəticələrinin torpaq fondundan səmərəli istifadə olunmasında böyük əhəmiyyətə malik olması, torpaq örtüyü strukturunun öyrənilməsi istiqamətində fundamental araşdırmaların aparılmasında relyefin “plastikası”nın nəzərə alınması üzrə aparılmış bu elmi-tədqiqat

işinin nəticələrinin metodiki köməkçi rolu əsas götürülməklə torpaq örtüyünün mühafizəsi və ondan səmərəli istifadə olunmasında uğurlu nəticələr əldə edilməsinin mümkünlüyü müəyyən edilmişdir.

Bu elmi-tədqiqat işinin aparılması nəticəsində tədqiq olunan obyektə torpaq örtüyü strukturunun yerin səthindəki xarici görkəmi ilə onun daxili xassələri arasında genetik əlaqə müəyyən edilmiş bu əlaqənin yaranmasında rol oynayan amillər üzə çıxarılmış və torpaq örtüyündə ierarxik taksonomik vahidlər sisteminin yaranmasında onların rolu öyrənilmişdir. Torpaq örtüyü strukturunun (TÖS) forma və məzmunu arasındakı genetik əlaqənin müəyyənləşdirilməsində “relyefin plastikası” metodundan istifadə etməklə araşdırmalar aparılmışdır.

FƏSİL 1. LƏNKƏRAN OVALIĞININ EKOLOJİ ŞƏRAİTİ

1.1 Coğrafi mövqeyi

Lənkəran ovalığı respublikamızın beş təbii-coğrafi vilayətindən biri olan Lənkəran vilayətinin şərq hissəsində Xəzər dənizinin qərb sahilı zolağında yerləşir.

Ovalıq şimaldan cənuba doğru meridian istiqamətində uzanmaqla 38⁰02' - 39⁰15' şimal en dairəsi ilə 48⁰33' - 48⁰36' uzunluq dairəsi arasında yerləşməklə [23] şimaldan Lənkəran Muğanı ilə, şərqdən Xəzər dənizinin sahil xətti ilə, qərbdən Talış dağlarının ətəkləri ilə ovalığın düzənlik hissəsinin qovuşduğu və şərti qəbul olunan dəniz səviyyəsindən 5m yüksəklikdə yerləşən horizontlar, cənubdan isə Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikası ilə sərhəd zolağında yerləşən Astara çayı ilə sərhədlənir. Ovalıq şimalda genişlənən və cənuba doğru bir tərəfdən Talış dağlarının ətəkləri, bir tərəfdən isə Xəzər dənizinin sahil xətti arasında dar zolaq şəklində uzanan həndəsi konfigurasiyaya malikdir. İnzibati baxımdan Lənkəran, Astara, Masallı rayonlarının ovalıq-düzənlik, Qızıldağ qoruğunun Xəzər dənizi sahilı zolağında yerləşən hissələrini əhatə edir. Tədqiqata daxil olan ərazinin ümumi sahəsi 129841,3 hektar olmaqla Lənkəran vilayətinin torpaq fondunun (636388 ha) 19,81%-ni təşkil edir.

Lənkəran vilayətinin tədqiq etdiyimiz bu ovalıq hissəsi yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə, landşaft və bir sıra digər təbii-iqtisadi şəraitinə görə respublikamızın digər bölgələrindən əsaslı fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir. Lənkəran ovalığı respublikamızda sitrus bitkilərinin, geniş miqyasda tərəvəz və düyüçülüyün inkişaf etdirildiyi yeganə bölgə hesab olunur. Burada respublikamızın kənd təsərrüfatında istehsal olunan çayın 87,8%-i, tərəvəzin 20,4%-i, sitrus meyvələrinin 100%-i cəmlənmişdir. Ovalığın qərbində

Hörmətli oxucu,

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci və 19-cu maddələrinə uyğun olaraq müəlliflik hüququnun qorunması məqsədilə əsərin tam mətni ilə Kitabxananın oxu zalında tanış ola bilərsiniz.

